

Nederland en de jaren zeventig

DUCO HELLEMA

BOOM | AMSTERDAM

Afbeelding omslag: Een anti-kernafvaldemonstratie bij Gasselte in 1979. [Hollandse Hoogte/Verhoef]

Omslagontwerp: Studio Jan de Boer, Amsterdam

Vormgeving binnenwerk: Zeno, Amsterdam

Druk: Wilco, Amersfoort

© 2012 Duco Hellema, Utrecht

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 9789461050380

NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

VOORWOORD 9

INLEIDING

De lange jaren zeventig 11

Malaise 11

Het rode decennium 14

De lange jaren zeventig 16

De opbouw van dit boek 19

HOOFDSTUK I

Maatschappijkritiek, medezeggenschap en emancipatie 23

De hervormingsgezindheid van de jaren zeventig

Welvaart en onrust 24

Arbeidsdemocratie 27

De milieubeweging 35

Onderwijs en wetenschap 39

Cultuur 46

Huisvesting en woningbouw 50

De gezondheidszorg 54

De tweede feministische golf 59

Internationale solidariteit 62

Macro-ethiek 64

Vredesgroepen en soldatenvakbonden 66

Slot 69

HOOFDSTUK II

Burgerlijke ongehoorzaamheid, bezettingen en bomaanslagen 73

Het radicalisme en geweld van de jaren zeventig

Radicalisering	74
Radicalisering II	78
Burgerlijke ongehoorzaamheid en buitenparlementaire actie	80
Bomaanslagen en schietpartijen	84
Sympathie voor de RAF	88
De Rode Jeugd	91
De Molukse acties	94
'Dutch Approach'	98
Rechtsstaat en democratie	101
Slot	104

HOOFDSTUK III

Het Westen onder druk	107
Een golfbeweging in de wereldpolitiek	
<i>Revolutie en self-reliance in de derde wereld</i>	108
<i>Een tour d'horizon</i>	112
<i>Detente</i>	119
<i>Oppositie en verdeeldheid in het Westen</i>	123
<i>Een Nieuwe Internationale Economische Orde</i>	125
<i>De tweede Koude Oorlog</i>	128
<i>Het einde van de derde wereld</i>	132
<i>Herstel van de westerse hegemonie</i>	135
Slot	136

HOOFDSTUK IV

De opheffing van ongelijkheid en achterstelling	139
Het kabinet-Den Uyl	
<i>Een 'sozialdemokratisches Jahrzehnt'</i>	140
<i>Polarisatie</i>	144
<i>Het kabinet-Den Uyl</i>	150
<i>De oliecrisis</i>	152
<i>Nivellering</i>	156
<i>Wonen en welzijn</i>	159
<i>Onderwijs</i>	160
<i>Buitenlandse politiek en defensie</i>	163
<i>Vier hervormingsvoorstellen</i>	170
<i>Een vechtkabinet</i>	174
Slot	177

HOOFDSTUK V

- Gevoelens van onbehagen 181
- De opkomst van conservatieve tegenkrachten
 - Vijf thema's* 182
 - Een conservatieve Tendenzwende?* 184
 - Het 'Ik-tijdperk'* 186
 - Openbare meningsvorming* 191
 - De staat als probleem* 194
 - 'Waar het om gaat vandaag'* 198
 - Law and order* 201
 - De terugkeer van de religie* 204
 - Het ongeboren kind* 207
 - Wetenschap en Democratie* 210
 - Het westerse gelijk* 213
 - Rechts-radicalisme* 216
 - Slot* 219

HOOFDSTUK VI

- 'Politiek redden we dat niet' 221
- De kabinetten-Van Agt
 - Een hyperintelligente Koekoek* 223
 - De totstandkoming van het CDA* 225
 - De verkiezingen van 1977* 227
 - Het eerste kabinet-Van Agt* 229
 - Aantjes* 232
 - Bestek '81* 236
 - 'Politiek redden we dat niet'* 240
 - Kruisinga en Van der Klaauw* 243
 - De kruisraketten* 247
 - 'Dan gaan we naar de Dam'* 249
 - De kabinetten-Van Agt II en III* 254
 - Slot* 257

HOOFDSTUK VII

- Een nieuw besef van verantwoordelijkheid 259
- Het einde van de lange jaren zeventig
 - Het eerste kabinet-Lubbers* 261
 - Het Akkoord van Wassenaar* 263
 - 'Boos op Koos'* 266

Bezuinigingen 269
Deregulering en privatisering 272
Een nieuw besef van verantwoordelijkheid 274
Buitenlandse politiek en ontwikkelingssamenwerking 277
Een laatste confrontatie 279
De oppositie 281
Het einde van de vooruitgang 284
Slot 287

SLOT 291

NOTEN 302

LITERATUUR 330

REGISTER 345

Voorwoord

Dit boek is het product van een wat uit de hand gelopen hobby, die op het eerste gezicht niet zo veel te maken had met mijn werk binnen de Afdeling Geschiedenis van de Internationale Betrekkingen in Utrecht. Het begon allemaal met een discussie met Utrechtse studenten over de sfeer op de hedendaagse universiteiten, vergeleken met de beelden die zij hadden van de jaren zeventig. Daarop organiseerde ik in 2004 voor het eerst een bachelorwerkgroep ('casuscursus' in het Utrechtse jargon) over de *seventies*, waarvoor veel belangstelling bleek te bestaan. Het jaar daarop bood ik de cursus aan in samenwerking met Beatrice de Graaf. In 2008 heb ik bovendien met veel plezier een Duitstalige variant van de cursus gepresenteerd aan het Zentrum für Niederlande-Studien in Münster, en een jaar later een Engelstalige tijdens een verblijf aan het History Department van de University of California Los Angeles (UCLA). Deze activiteiten leidden al snel tot enkele publicaties, zoals een bijdrage aan het *Tijdschrift voor Geschiedenis* en een tweetal artikelen in het *Historisch Nieuwsblad* (zie literatuurlijst).

In 2009 vond in Münster een Nederlands-Duitse conferentie plaats, die kort geleden heeft geresulteerd in een door Friso Wielenga, Markus Wilp (beiden van de Westfälische Wilhelms-Universität Münster) en mijzelf uitgegeven Duitstalige bundel over de Nederlandse en Duitse jaren zeventig.¹ Bovendien ontstond er – met steun van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) – een 'Utrecht based' internationaal netwerk van onderzoekers die zich met de jaren zeventig bezighouden. In november 2011 had in Boston op grond daarvan een door Bruce Schulman (van Boston University) en mijzelf georganiseerde conferentie plaats, waaraan onderzoekers uit verschillende landen deelnamen.

Maar de inhoud van dit boek is natuurlijk ook een soort persoonlijk retrospectief. Geboren in 1950, behoor ik tot de fameuze en omstreden babyboomgeneratie. Als lid van de Communistische Partij van Nederland

(CPN) heb ik verschillende van de hieronder beschreven gebeurtenissen en ontwikkelingen bovendien van nabij, en als direct betrokkene, meegemaakt. Dat wil niet zeggen dat dit een nostalgisch boek is. Ik heb geprobeerd op zakelijke wijze de balans op te maken van een periode waarin ik indertijd zelf nog op een soms wat naïeve wijze dacht over verschillende sociale en politieke vraagstukken. Maar persoonlijke herinneringen spelen in dit boek nauwelijks een rol. Ook gebeurtenissen als de drievoudige winst van Ajax in de Europa Cup of de successen van de jeugdige zanger Heintje (Simons) komen niet aan de orde. Voor dergelijke weemoedige herinneringen zijn er al tal van fotoboeken over de jaren zeventig voorhanden. Ik heb me toegespitst op de politieke geschiedenis van de jaren zeventig en vooral geprobeerd de belangrijkste ontwikkelingen in het tijdvak in beeld te brengen.

Boeken schrijf je nooit alleen. Ik wil verschillende mensen bedanken voor hun commentaar en kritiek, en hun bereidheid met mij van gedachten te wisselen. Dat betreft in de eerste plaats mijn Utrechtse collega Jacco Pekelder (zelf auteur van verschillende publicaties over de jaren zeventig), oud-collega Beatrice de Graaf (die ook over de periode heeft geschreven), alsmede Frans Becker van de Wiardi Beckman Stichting en historicus Piet de Rooy (ook oud-collega's, zij het dan wat langer geleden). Ook wil ik graag Tjitske Akkerman en Ido Weijers bedanken (vrienden en tennisgenoten) met wie ik vaak over de inhoud van dit boek heb gesproken. Ten slotte ben ik ook August Hans den Boef (vriend sinds de jaren zeventig), die de eindversie nog een keer doornam en een reeks van goede suggesties deed, veel dank verschuldigd. Ten slotte ben ik ook Jeanine de Roy van Zijdewijn, die het namenregister maakte, zeer erkentelijk.

Grote delen heb ik merkwaardig genoeg geschreven in het buitenland. Zo ben ik in de afgelopen jaren enkele malen uitgeweken naar het fraaie in Münster gevestigde Zentrum für Niederlande-Studien met zijn uitstekende bibliotheek. Ik wil nogmaals mijn dank uitspreken voor de gastvrijheid die mij daar werd geboden. Die dank betreft vooral Friso Wielenga, de directeur van het Zentrum, alsmede zijn steun en toeverlaat Annegret Klinzmann, en natuurlijk mijn kamergenoot Ronald Richter. In 2009 verbleef ik enkele maanden in Los Angeles, verbonden aan het UCLA History Department. Ook daar bevindt zich overigens een prachtige bibliotheek met een uitgebreide selectie literatuur over de naoorlogse Nederlandse geschiedenis. Rest mij nog te onderstrepen dat ik natuurlijk alleen zelf verantwoordelijk ben voor de inhoud van dit boek en zeker voor alle fouten die er mogelijk in staan.

De lange jaren zeventig

De jaren zeventig hebben geen goede reputatie. Ze worden vaak aangeduid als een tijdvak van stagnatie, malaise en hernieuwd conservatisme. Verschillende auteurs wijzen daarbij op de economische neergang die volgde op de oliecrisis van 1973-1974 en de daaruit voortvloeiende werkloosheid. Anderen identificeren de jaren zeventig vooral met de opkomst van een zelfzuchtige, individualistische geest (het 'Ik-tijdperk') en de teloorgang van gemeenschapszin en solidariteit. En dan waren er natuurlijk de linkse terroristische bewegingen: de Rote Armee Fraktion, de Italiaanse Rode Brigades, de Nederlandse Rode Jeugd. Geen aangename tijden, zullen de lezers van de betreffende boeken en artikelen vaak hebben gedacht. Het is alleen de vraag of een dergelijk somber oordeel wel terecht is.

MALAISE

Er bestaat inmiddels een aanzienlijke hoeveelheid literatuur over de jaren zeventig. In de loop der jaren heeft het beeld van de periode grote veranderingen ondergaan. Er is wellicht geen tijdvak dat zulke uiteenlopende observaties heeft opgeleverd. Aanvankelijk werd vaak de nadruk gelegd op de vermeende saaiheid en het pessimisme in die jaren, die dan vaak werden afgezet tegen de rebelse *sixties*. De journalist Henk Hofland sprak al in 1973 van 'de Grote Matheid' die er zou heersen. Na de opstandige jaren zestig was in de jaren zeventig 'alles weer geïstitutionaliseerd, gekanaliseerd en anderszins van stempels met de Nederlandse Leeuw voorzien'.¹ Het is een oordeel dat lang is blijven hangen, zoals blijkt uit Hans Righarts *De eindeloze jaren zestig* uit 1995. De jaren zestig, schrijft Righart, werden beheerst door 'het blakende zelfvertrouwen van een generatie die ervan overtuigd was de wereld opnieuw te kunnen beginnen'. Na deze 'glanzende fata morgana' waren

de jaren zeventig en tachtig van een ‘verpletterende *business as usual*: crisis, werkloosheid, nucleaire dreiging, van alles en nog wat aan de macht, behalve de verbeelding’.² In het boek *Jong in de jaren '70* wordt de conclusie getrokken dat de ‘algemene vernieuwingsdrang’ in de jaren zeventig verloren ging in ‘belangenversnippering, hokjesgeest, vertrutting en de grote matheid die het gevolg was van een onvermijdelijk defaitisme’.³ Ook elders ontstonden zulke beelden van de jaren zeventig. ‘It seems like nothing happened,’ zo vat de Amerikaanse auteur Peter Carroll een ook in de Verenigde Staten gebruikelijk (maar in zijn ogen volstrekt onjuist) beeld van de jaren zeventig samen.⁴

De jaren zeventig werden bovendien in een vroeg stadium beschouwd als conservatief. Er zou een einde zijn gekomen aan het progressieve optimisme en het vooruitgangsgeloof die de voorafgaande periode hadden beheerst. In West-Duitsland werd al snel in verschillende publicaties gesproken van een conservatieve *Tendenzwende* die midden jaren zeventig zou hebben plaatsgevonden.⁵ Niemand minder dan Partij van de Arbeid-leider Joop den Uyl kwam achteraf tot een vergelijkbare conclusie. Al gauw na het aantreden van zijn kabinet, in mei 1973, zou ook in Nederland een restauratieve wind zijn gaan waaien, hetgeen een van de redenen was waarom het moeilijk bleek alle hervormingsplannen van de Partij van de Arbeid te realiseren.⁶

Een ander aspect dat snel veel aandacht kreeg, was de individualisering die zou zijn in- of doorgezet in de jaren zeventig. In navolging van de Amerikaanse auteur Tom Wolfe duiden verschillende auteurs de jaren zeventig aan als het ‘Ik-tijdperk’. Wolfe wees al in 1976 op twee belangrijke ontwikkelingen die de jaren zeventig in zijn ogen kenmerkten, namelijk de verzwakking van de traditionele sociale structuren, mede tot uitdrukking komend in het groeiende aantal echtscheidingen en alleenstaanden (‘the Me Decade’) en de herontdekking van spiritualiteit en geloof (‘the Third Great Awakening’).⁷ De historicus Christopher Lasch karakteriseerde de jaren zeventig eveneens al vroeg als ‘narcistisch’, gericht op individualisme en zelfontplooiing, dit in tegenstelling tot de meer collectivistische idealen van de voorafgaande decennia.⁸ In zijn boek *Het Ik-Tijdperk* trok de *Haagse-Post*-journalist John Jansen van Galen voor wat betreft Nederland eind jaren zeventig vergelijkbare conclusies.⁹

In het verlengde van de bevindingen van Wolfe en Lasch zien verschillende meer recente Amerikaanse auteurs hoe in de Verenigde Staten in de jaren zeventig allerlei uitingvormen van onzekerheid, angst

en egocentrisme ontstonden. Dat is bijvoorbeeld het uitgangspunt van de bundel *America in the Seventies*. De jaren zeventig vormden volgens de samenstellers een tijdvak van ‘uncertainty’, ‘malaise’, ‘anxieties’ en andere sociale en culturele onaangenaamheden.¹⁰ Ook de conservatieve auteur David Frum beschrijft de jaren zeventig als een periode van teleurstelling, verwarring en wantrouwen, met name ten aanzien van de politiek en de overheid, waarin velen zich als reactie op alle maatschappelijke problemen te buiten gingen aan narcisme en tevens, veel meer dan in de jaren zestig, aan seksuele losbandigheid (met alle gevolgen van dien).¹¹ Dergelijke beelden zijn vooral van Amerikaanse oorsprong. Niettemin worden in het boek *Les années 1970* dezelfde verschijnselen benadrukt: seksuele losbandigheid, individualisme, morele crisis, onzekerheid, onveiligheid.¹² De auteur Alwyn Turner beschrijft Groot-Brittannië, vooral in de tweede helft van de jaren zeventig, eveneens als een samenleving die verkeerde in crisis, chaos en ontredde-ning.¹³ Ook voor wat betreft Nederland zijn zulke sombere conclusies getrokken, aangeduid met termen als ‘verloedering’, ‘gekke’ en ‘radicalisme’.¹⁴

In meer recente literatuur, van zowel liberale als meer marxistische kant, wordt vaak de nadruk gelegd op de onvermijdelijke, door de economische crisis bepaalde logica van de politieke en sociale ontwikkelingen in die tijd. De jaren zeventig verschijnen dan in beeld als een tijdvak van economische crisis, stagnatie van de tot dan toe succesvolle (‘keynesiaanse’) economische sturing, en de daaropvolgende logische neoliberale aanpassingen. De zich doorzettende globalisering zou een belangrijke oorzaak zijn geweest van het steeds ineffectiever worden van de keynesiaanse politiek.¹⁵ In verschillende overzichten van de twintigste-eeuwse geschiedenis wordt op een overeenkomstige wijze geoordeeld over de jaren zeventig. Zo schrijft de Engelse marxist en historicus Eric Hobsbawm in *The Age of Extremes* dat aan het begin van de jaren zeventig een einde kwam aan de ‘Golden Age’, dat wil zeggen de periode van groei, welvaart en sociale zekerheid van de eerste naoorlogse decennia.¹⁶ Ook Tony Judt beoordeelt de jaren zeventig in *Postwar* als een tijdvak waarin de optimistische perspectieven van de jaren zestig als gevolg van economische crisis en stagnatie ten onder gingen.¹⁷

Er wordt in verband hiermee vaak verwezen naar de oliecrisis van 1973-1974 om de bovengenoemde omslag in de ontwikkeling van het westerse kapitalisme te markeren, al menen vele auteurs dat de economische problemen die zich begin jaren zeventig ontvouwdeden ook meer

structurele, langetermijnoorzaken hadden.¹⁸ De industriële groei in het Westen stagneerde immers al langer en de economische rendementen liepen terug. Er leek zich inmiddels een ‘derde industriële revolutie’ te voltrekken die de overgang inluide naar een ‘postindustriële’, ‘postfordistisch’ of zelfs ‘postmodern’ kapitalisme, dat werd beheerst door nieuwe technologieën, nieuwe industriële sectoren en door een verdere groei van de dienstensector. Uit de as van de stagnerende, keynesiaans gestuurde, collectivistische en meer gedisciplineerde ‘Golden Age’ verrees – aldus redenerend – in de jaren zeventig een in sociaal opzicht meer flexibel, geïndividualiseerd en op maximalisering van de consumptie gericht kapitalisme. De westerse landen werden ‘Konsumgesellschaften’, dat wil zeggen dat consumptie de belangrijkste ‘gesellschaftsprägende Kraft’ zou worden en dat politieke en sociale doelstellingen als medezeggenschap en inkomensherverdeling aan betekenis verloren.¹⁹ Ook de historicus Jeremy Black meent dat de Britse jaren zeventig werden gekenmerkt door de ‘triumph of consumerism’.²⁰

In *Land van kleine gebaren* komt Herman de Liagre Böhl voor wat betreft Nederland tot vergelijkbare conclusies, waarbij hij de jaren zeventig, net als Hans Righart, tegenover de jaren zestig plaatst. De jaren zestig zouden een periode van optimisme, verandering en vernieuwing hebben gevormd en daaraan zou een einde zijn gekomen aan het begin van de jaren zeventig. Het politieke klimaat werd vooral veranderd door de inzetende economische recessie. Er trad bovendien een ingrijpende wijziging van het overheidsbeleid op, van keynesiaans ‘vraagmanagement’ en ‘actieve sturing van het bedrijfsleven’ naar een liberale politiek, aldus De Liagre Böhl.²¹

HET RODE DECENNIUM

Niettemin bieden de jaren zeventig ook een, althans op het eerste gezicht, totaal ander beeld. Voor vele, vooral Europese auteurs zijn de jaren zeventig immers een links of rood tijdvak, door de filosoof Antoine Verbij aangeduid als ‘tien rode jaren’ en door de Duitse historicus Gerd Koenen als ‘das rote Jahrzehnt’.²² Het was het decennium van het linkse terrorisme en radicalisme, van de opkomst van – vaak radicale – nieuwe sociale bewegingen (zoals de krakers), maar ook van de bloei van de sociaal-democratische en de eurocommunistische partijen. De jaren zeventig waren vanuit dit perspectief helemaal niet conservatief of neoliberal. Dergelijke conclusies gelden overigens niet alleen voor West-Europa maar mogelijk ook voor de Verenigde Staten (waar de neoliberale

en -conservatieve opmars volgens velen eerder begon dan in Europa). In een uitgave van het Amerikaanse *Journal of Contemporary History* werd in 2008 geconcludeerd dat de jaren zeventig geen negatieve, conservatieve reactie vormden op de jaren zestig, zoals vaak wordt verondersteld, maar juist een ‘verlengstuk’, wellicht zelfs het hoogtepunt, van de jaren zestig.²³ In een in 2010 uitgegeven Amerikaanse bundel kwam men tot dezelfde conclusie: ‘the most significant aspects of the “sixties” actually occurred in the 1970s’, toen verscheidene protest- en oppositiebewegingen (vrouwenbeweging, zwarten, indianen) in de vs massaler en actiever waren, en ook meer successen boekten, dan in de voorafgaande jaren.²⁴

Er bestaat aan het begin van de eenentwintigste eeuw nog steeds opvallend veel aandacht voor de gewelddadige uitingsvormen van het links-radicalisme van de jaren zeventig. In Duitsland zijn inmiddels tientallen boeken verschenen over de Rote Armee Fraktion en andere links-radicale strijdformaties die de West-Duitse samenleving eertijds schrik aanjoegen.²⁵ Andreas Baader en Ulrike Meinhof zijn uitgegroeid tot belangrijke iconen van de jaren zeventig. Maar het politieke, en vooral linkse, terrorisme was bepaald geen exclusief Duits verschijnsel; het deed zich in verschillende verschijningsvormen overal in de westerse wereld voor. Om maar enkele bekende voorbeelden te noemen: de Italiaanse Rode Brigades, het Irish Republican Army (IRA), het Franse Action Directe, de Amerikaanse Weather Underground en het Front de Libération du Québec (FLQ).²⁶ Ook de grote terreuracties van de Nederlandse Molukkers vonden plaats in de jaren zeventig.

Dit linkse radicalisme en het terrorisme doen de reputatie van de jaren zeventig geen goed. Ze lijken naadloos te passen in het beeld van een treurig tijdvak, waarin de vooruitgangsidealen van de voorafgaande decennia ten onder gingen in sociale malaise en individualisme, hetgeen gepaard ging met vertwijfelde en gewelddadige pogingen het conservatieve politieke tij te keren. Verschillende historici hebben evenwel – en op goede gronden – aangevoerd dat we ons, als we naar het ‘rote Jahrzehnt’ kijken, niet blind moeten staren op radicalisme en terrorisme. Dat betrof in het algemeen toch kleine en marginale groepen. De jaren zeventig waren in West-Duitsland niet zozeer een ‘rood’ of links-radicaal, maar vooral ook een ‘sozialdemokratisches Jahrzehnt’, meent de historicus Bernd Faulenbach.²⁷ Deze observatie lijkt niet alleen van toepassing te zijn op West-Duitsland, want midden jaren zeventig waren de sociaal-democratische partijen aan de macht in een reeks van

West-Europese landen, zoals West-Duitsland, Oostenrijk, het Verenigd Koninkrijk en Zweden. Zo ook in Nederland, waar van 1973 tot 1977 het kabinet-Den Uyl regeerde.²⁸

Daarmee opent zich een aanzienlijk positiever perspectief op de jaren zeventig, dat nog welwillender wordt als we deze sociaal-democratische regeringen beschouwen als het product van een wijdverbreide geest van vooruitstrevende hervormingsgezindheid.²⁹ Verschillende groepen en bewegingen betraden in die jaren de politieke arena, vroegen om aandacht voor misstanden en achterstelling, en drongen aan op inspraak en participatie. Ook de meeste Nederlandse auteurs die zich specifiek hebben beziggehouden met de jaren zeventig beschouwen het tijdvak toch vooral als hervormingsgezind en links. Zo schrijft Pekelder dat de ‘culturele revolutie’ van de jaren zestig in de jaren zeventig ‘doordrong in alle regio’s van het land en tot in alle geledingen van de maatschappij’. Het ‘linkse actiewezen’ bereikte in de jaren zeventig zijn hoogtepunt.³⁰ Ook Verbij concludeert in *Tien rode jaren* dat in Nederland in de jaren zeventig ‘een linkse, progressieve consensus heerste’.³¹

Aldus redenerend komen de jaren zeventig ondanks alle economische problemen in beeld als een progressief, hervormingsgezind tijdvak. Dit kwam niet alleen tot uitdrukking in de opkomst van allereerste links-radicalen groeperingen, maar ook in de voor die jaren kenmerkende sociaal-democratische ambities. De hervormingsgezindheid van de jaren zeventig leidde bovendien, ook in Nederland, in vrijwel alle maatschappelijke sectoren tot een soms breed gedragen roep om verandering, inspraak en meer democratie, veel meer dan in de jaren zestig. De hervormingsgezinde geest bereikte overigens niet alleen de sociaal-democratie maar ook de politieke partijen in het centrum. Het is wat dat betreft goed te memoreren dat sommige progressieve kabinetten van de jaren zeventig, zoals die in Nederland en de Bondsrepubliek, mede waren gebaseerd op de instemming en medewerking van confessionele of liberale partijen, hoewel deze instemming intern al snel ook tegenkrachten opriep.

DE LANGE JAREN ZEVENTIG

Het oordeel over de jaren zeventig is niettemin overwegend negatief. Er doemt een tijdvak op van economische crisis, sociale verloedering, noodzakelijke neoliberale aanpassing, en van zinledig links-radicalisme. Voor zover de jaren zeventig rood of links waren, lijken de betreffende bewegingen, groepen en acties uit die tijd tot mislukken gedoemde

pogingen te zijn geweest om het aanzwellende liberale en conservatieve tij te keren. Het was allemaal tevergeefs. Dat geldt volgens verschillende commentatoren ook voor de hervormingsgezinde regeringen van die tijd, zoals het kabinet-Den Uyl (zie hoofdstuk iv).

Dit boek gaat niet uit van de onvermijdelijkheid of logica van de politieke wendingen die zich in de afgelopen decennia hebben voltrokken. De geschiedenis beweegt zich niet onvermijdelijk naar een, bijvoorbeeld, liberaal of neoliberaal einddoel. Dat wil niet zeggen dat zich in de jaren zeventig geen grote veranderingen hebben voltrokken. De Amerikaanse historicus Bruce Schulman beschouwt de jaren zeventig op goede gronden als een belangrijke overgangsfase, een ‘scharnierdecennium’, tussen de decennia van de naoorlogse wederopbouw en welvaart, en de neoliberale decennia die zouden volgen. Het was een periode van conflict, contestatie, verwarring en onzekerheid, waarin zich zowel een soort apotheose voordeed van progressieve en deels radicale hervormingsgezindheid als de opkomst van allerlei vooral conservatieve en liberale tegenkrachten. Deze confrontatie eindigde uiteindelijk begin jaren tachtig in het dominant worden van een conservatief getint liberalisme. Maar die overgang vloeyde niet logisch voort uit bepaalde economische of materiële noodzakelijkheden. Hij was vooral ook het gevolg van politieke strijd, mobilisatie en conflict, van politieke overwinningen en nederlagen.³²

Deze fase van politieke turbulentie duurde langer dan tien jaar. Daarom gaan we in dit boek uit van een wat langere periode: de ‘lange jaren zeventig’, die duurden van de tweede helft van de jaren zestig tot het begin van de jaren tachtig. Het zijn jaren die, na een tijdelijke hervormingsgezinde of linkse dominantie, als gevolg van economische crisis en groeiende sociale onvrede, uitmondde in een nieuwe, deels neoliberaal georiënteerde, deels ook conservatieve, meer geïndividualiseerde maatschappij. Anders gezegd: de ‘lange jaren zeventig’ waren inderdaad rood en links – dat wil zeggen dat ze gekenmerkt werden door politisering en radicalisering, wat zich in alle delen van de maatschappij voordeed –, maar tegelijkertijd riepen deze politieke radicalisering en de daaruit voortvloeyende politieke en sociale veranderingen ook conservatieve en liberale tegenkrachten op, die zich aanvankelijk nog ‘onderhuids’, maar al snel ook in het volle licht van de politieke openbaarheid manifesteerden. De economische stagnatie die zich al meteen aan het begin van deze ‘lange jaren zeventig’ aandeede, zette alle politieke consternatie en conflicten verder onder druk.

Deze tijdsindeling impliceert een zekere relativering van de rebelse *sixties*. De eerste helft van de jaren zestig was in de meeste westerse landen niet zo rebels. De politieke opstandigheid die vaak wordt geassocieerd met de jaren zestig begon in de meeste West-Europese landen pas in de jaren 1966-1967.³³ Gerd Koenen laat het 'rote Jahrzehnt' beginnen in 1967. In zijn geschiedenis van het naoorlogse Italië gaat Paul Ginsborg ervan uit dat de periode van 'collective action' pas in 1968 een aanvang nam.³⁴ Dergelijke observaties zijn ook op Nederland van toepassing. Het jaar 1966 was zonder twijfel turbulent (Provo, 'Het Huwelijk'), maar de meer massale uitingen van oppositie en protest (zoals de vrouwenbeweging, de krakers, het vakbondsactivisme) begonnen pas twee à drie jaar later, dus aan het eind van de jaren zestig.

Daar moet echter voor alle duidelijkheid aan worden toegevoegd dat de hierboven vermelde conservatieve tegenkrachten – gebaseerd op sociale onvrede, groeiende onzekerheid en ergernis over het linkse of hervormingsgezinde 'gedram' – zich eveneens al vroeg in de lange jaren zeventig aandienden. Ook in Nederland was dat het geval, zoals onder meer blijkt uit de gestage electorale opmars van de vvd onder leiding van de jonge Hans Wiegel. Over de opkomst en mobilisatie van deze tegenkrachten is, in vergelijking met de Verenigde Staten en (in mindere mate) Groot-Brittannië, nog weinig geschreven, althans voor wat betreft Nederland en andere West-Europese landen.³⁵ Ze vormen niettemin een integraal onderdeel van de lange jaren zeventig.

Het is niet gemakkelijk vast te stellen wanneer de lange zeventig dan precies ten einde liepen. Er valt veel te zeggen voor het begin van de jaren tachtig, toen in verschillende westerse landen rechtse regeringen aantraden. In Groot-Brittannië en de Verenigde Staten waren dergelijke regeringen al iets langer aan de macht, maar men kan daarbij opmerken dat deze aanvankelijk nog gehinderd werden door aarzelingen en intern meningsverschil. In Nederland en West-Duitsland vond de omslag naar een hardere, neoliberale politiek plaats in 1982, met het aantreden van de centrumrechtse regeringen -Lubbers en -Kohl. In sommige opzichten was het daarmee overigens nog niet gedaan met alle oppositie, protest en gouvernementele onzekerheid (over bijvoorbeeld de kruisraketten). We zouden er dus, althans voor Nederland, wellicht ook nog één of twee jaar kunnen bijtellen.

De apotheose en teloorgang van de radicale, hervormingsgezinde geest van de jaren zeventig en de opkomst van een meer verzakelijkte, liberale en deels zelfs conservatieve maatschappelijke atmosfeer vor-

men een van de spectaculairste politieke wendingen van de twintigste eeuw. Het maakt de jaren zeventig in ideologisch opzicht tot ‘the most important decade of the twentieth century’, meende een commentator in 1980.³⁶ Dat is een beetje overdreven, maar er valt inderdaad veel te zeggen voor de stelling dat de economische, politieke en ideologische omslagen die zich tijdens de jaren zeventig voordeden een grote invloed hebben gehad op de daaropvolgende decennia. Ze luidden een fase van langdurige liberale dominantie in. Socialistische en (linkse) hervormingsgezinde idealen raakten daarentegen decennialang in diskrediet.

DE OPBOUW VAN DIT BOEK

In het eerste hoofdstuk van dit boek zal worden ingegaan op de opvallende golf van politiek activisme die Nederland in de lange jaren zeventig overspoelde. De conclusie van dit overzicht kan niet anders luiden dan dat de jaren zeventig niet conservatief waren. Het waren de jaren van Dolle Mina, van de vakbondsstrijd voor inkomensnivellering en de kraakbeweging. In alle sectoren van het maatschappelijk leven klonk de roep om medezeggenschap, sociale rechtvaardigheid en emancipatie, zoals dat overigens ook in de andere West-Europese landen het geval was. Het tweede hoofdstuk is gewijd aan het radicalisme en linkse geweld van de jaren zeventig. Velen identificeren het tijdvak in de eerste plaats met de Rote Armee Fraktion, met de Palestijnse vliegtuigkapingen of met de aanslag op de Israëliische Olympische ploeg in München. Hoewel soms wordt verondersteld dat het er in Nederland minder fanatiek aan toeging, kwamen toen niet minder dan 21 mensen bij terroristische acties om het leven. In de loop der jaren vielen bovendien vele honderden gewonden bij ongeregelde confrontaties tussen politie en demonstranten, huisontruiming en dergelijke. De Nederlandse overheid reageerde niettemin terughoudender dan bijvoorbeeld de West-Duitse regering op deze gewelddadigheid. Er was volgens sommigen zelfs sprake van een ‘Dutch Approach’.

In het derde hoofdstuk richten we onze blik op de ontwikkelingen in de wereldpolitiek. De jaren zeventig vormden een opvallende fase in de geschiedenis van de naoorlogse internationale betrekkingen. Het Westen stond, inclusief de leidende westerse mogendheid de Verenigde Staten, onder toenemende antiwesterse druk. Zo ging een reeks van niet-westerse landen over tot de nationalisatie van westerse bedrijven en kwamen in zo’n vijftien niet-westerse landen communistische of marxistisch-leninistische regimes aan de macht. De detente tussen

Oost en West leek in eerste instantie vooral ten goede te komen aan de communistische landen. Tegen het einde van de jaren zeventig begon het tij evenwel te keren en begin jaren tachtig slaagden de westerse landen, met president Reagans Verenigde Staten voorop, het initiatief weer te hernemen. Daarmee voltrok zich in de wereldpolitiek een golfbeweging die verschillende overeenkomsten vertoont met de golf van oppositie en protest die de West-Europese landen, waaronder ook Nederland, in de lange jaren zeventig overspoelde.

In de jaren zeventig vond op allerlei plaatsen in de wereld de apotheose plaats van een, op statelijk ingrijpen gebaseerde, hervormingspolitiek, gericht op onafhankelijkheid, ontwikkeling, sociale rechtvaardigheid en modernisering. Hoofdstuk iv is gericht op de politieke ontwikkelingen in Nederland en met name op het kabinet-Den Uyl. Ook dit kabinet streefde ernaar om, door actief overheidsingrijpen, allerlei maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen. Verscheidene auteurs hebben dit kabinet bestempeld als een mislukking, maar als we de door het kabinet genomen maatregelen, en de debatten over nog verdergaande ingrepen, vergelijken met die in de periodes daarvoor en daarna, wordt duidelijk dat het kabinet-Den Uyl beschouwd kan worden als een gematigde, parlementair-democratische variant van de internationale golfbeweging die in het eraan voorafgaande hoofdstuk is geschetst.

Het vijfde hoofdstuk gaat in op ‘de tegenbewegingen’, het conservatieve ressentiment, de onvrede en frustratie, die zich ook in de Nederlandse samenleving aftekenden. Hoewel niet zo radicaal als in de Verenigde Staten voltrok zich ook hier een ‘Right Turn’, die zich op verschillende manieren manifesteerde. Dat was aanvankelijk wellicht nog een onderhuidse tendens, maar in de loop van de jaren zeventig betraden ook verschillende conservatieve groeperingen de politieke arena. Net als in andere landen was de strijd tegen de legalisering van abortus daarvan een voorbeeld.

In hoofdstuk vi wordt duidelijk dat de opkomst van deze conservatieve tegenkrachten niet direct leidde tot een ingrijpende politieke omslag. De tweede helft van de jaren zeventig werd veeleer gekenmerkt door een zekere impasse; de hervormingsbewegingen waren nog steeds sterk en stonden een effectieve conservatieve wending vooralsnog in de weg. In 1977 trad, zoals bekend, geen tweede kabinet-Den Uyl aan, maar het centrumrechtse kabinet-Van Agt. Dries van Agt en Hans Wiegel slaagden er echter niet in een pakket aan economische bezuinigingsmaatregelen,

genaamd *Bestek '81*, door te drukken. Ook op andere terreinen, zoals de defensiepolitiek, werd het kabinet geconfronteerd met een krachtige maatschappelijke oppositie.

Begin jaren tachtig ging in verschillende westerse landen alsnog het roer om, wat ook in Nederland het geval was. Hoofdstuk VII richt zich op het aantreden van het kabinet-Lubbers. De sociaal-economische politiek werd nu harder. Ook de toon die bewindslieden aansloegen tegenover de bevolking maakte duidelijk dat de lange jaren zeventig, die onder meer beheerst waren geweest door het streven naar inspraak en medezeggenschap, voorbij waren. In een slotbeschouwing zal ten slotte geprobeerd worden de balans van de voorafgaande hoofdstukken op te maken.